

KELETKUTATÁS

A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata • 2011. tavasz

MISCELLANEA

Sipos János

A magyar népzene keleti kapcsolatainak nyomában. Beszámoló negyed évszázados keleti népzenei kutatásaimról

A népzene kutatásban a 19. század végén és a 20. század elején az univerzalista módszer uralkodott, mely mindennek az eredetét és fejlődését kutatta. Ebből fejlődött ki az összehasonlító népzene tudomány, mely a 20. század közepéig virágzott, amikor is az összeomló kolonializmus beszűkítette a horizontot.

Az összehasonlító szemlélettel szemben alakult ki a ma világszerte leginkább uralkodó, amerikai eredetű etnomuzikológia, melynek kérdésfelvetései és néha módszerei is megegyeznek a szociális/kulturális antropológia fő kérdéseivel és módszereivel. Alapvető erőfeszítése annak kiderítésére irányul, hogy miképpen működnek az egyes kultúrák. Az utóbbi években azonban egyre többször merül fel, hogy a fürdővízzel együtt a gyermeket is kiöntötték, hiszen a zene magában is vizsgálható. Bár manapság a befolyásában és hangerejében erősebb etnomuzikológiai-antropológiai vonulat gyakran tekinti régimódinak az elemző és összehasonlító népzene kutatást, világosan látszanak a jelei, hogy ez az ág újult erőre kap, sőt sok helyen, például Kelet-Közép-Európában vagy Kelet-Európában meg sem történt az összehasonlító népzene kutatásnak a fenti értelemben vett etnomuzikológia felé történő eltolódása.

Okunk van a büszkeségre, hiszen Bartók Béla és Kodály Zoltán a 20. század elején a népzene kutatás új ágát alapították meg, mely elsősorban a kutató saját nemzeti zenéjére irányul, minél alaposabban feltárva a történeti gyökereket, a kulturális és a földrajzi összefüggéseket, bevonva nyelvészeket és más zenén kívüli területek kutatóit is a vizsgálatokba. Ezt a több mint száz éve elindult tudományos igényű népzene kutatást Bartókon és Kodályon kívül olyan nevek fémjelzik, mint Szabolcsi Bence, Járdányi Pál, Vargyas Lajos, Dobszay László, hogy csak néhányat említsünk közülük.

A magyar zene gyűjtése és elemzése mellett mindjárt az első lépéseknél megkezdődött a szomszéd népek és a rokon népek zenei kultúrájának vizsgálata is. És valóban, igen fontos, hogy a kutatás ne szűküljön le egy kisebb területre vagy egyetlen államalakulatra, mert a népzene számos rétege areális jelenség, és akár a folyók vagy a hegyek, a zene sem veszi észre az országhatárokat, amikor az egyik országból a másikba lép.

Nagy formátumú tudásaink – többen közülük egyben kiemelkedő művészek is – alapvető felfedezésekre jutottak a magyar népzene honfoglalás előtti keleti rétegeivel kapcsolatban. Az íróasztal melletti munkához fontos kutatás-sorozat járult: Bartók Béla és Vikár László is finnugor népek között kezdte

őstörténeti indíttatású kutatásait, melyeket azután török népek között folytattak; magam pedig immár 24 éve végzem a török népek népzenejének összehasonlító vizsgálatát.

A hagyományosabb népzenei kutatásnak hármas célja lehet. Az első és alapvető: felgyűjteni, archiválni, lejegyezni és osztályozni, vagyis megbízható anyagra támaszkodva áttekinthető, rendezett formára hozni egyes népek dallam-repertoárját. Talán meglepő, de ez a feladat a világ legtöbb részén, legyen nyugat vagy kelet, elvégezetlen. Itt még sok tennivaló van, jellemző, hogy több gyűjteményem (például azeri, karacsáj, kirgiz) az illető népek jelentősebb rendezett népzenei videó-, hang- és fényképgyűjteményei közé tartozik. Magam a dallamok többségét kis falvakban élő autentikus énekesektől és zenészektől vettem fel, ami azért is fontos, mert a török kollegák sokszor inkább a központokban gyűjtenek hivatásos és félhivatásos énekesektől. Mindenképpen indokolt tehát, hogy egy magyar kutató más népek népzenei kutatásában is részt vállaljon, különösen, hogy a nagy elődök által kidolgozott és a maga által tovább finomított módszerek állnak rendelkezésére. Felvetődhet a kérdés, hogy a gyűjtött dallamok mennyire reprezentánsok, vagyis a belőlük levont következtetések csak az adott anyagra érvényesek-e, vagy az illető népzeneire vonatkozó általános tanulságokat is tartalmaznak? Ha a gyűjtés egy pontjától újra meg újra már felvett dallamok kerülnek elő, azt valószínűsíti, hogy a dallamtípusok nagy részét már rögzítettük. Ezt még megerősíti, ha a népdalgyűjtemények is ezeket a dallamtípusokat mutatják jellemzőnek. Minden népnél lehetőség szerint csak e két feltétel teljesülése után állok neki a zenei monográfia elkészítésének.

A második szint az összehasonlító elemzés, melynek során összevetjük az egyes népek rendezett népzenei anyagait, és zenei térképet vázolunk fel. Itt a nyilvánvaló nehézségek mellett a kívülálló kutatónak számos előnye van a helybelihez képest. A török világban például nem nézik jó szemmel, ha valaki az egyes török népek közötti elválasztó különbségekről beszél, legyen az etnikai, kulturális vagy éppen specifikusan zenei. Pedig ez a világ sokkal egységesebb nyelvileg, mint zeneileg, ráadásul teljesen mások a zenék közötti viszonyok, mint a nyelvek közöttiek. A nyelv sok mindent legfeljebb csak nyomokban őrizhet meg az egykori etnikai elemekből, míg egyes zenei rétegek akár egy nyelvcserét is átvészélhetnek. Példaképpen említhetem, hogy a kazak népzene-kutatók és akadémikusok neheztelve hallgatták kazak könyvem 2004-es almati könyvbemutatóján tartott előadásomban, hogy a mangislaki és a mongóliai kazakok siratói igen eltérők. Hasonlóképpen az azerik sem vették jó néven annak megállapítását, hogy az azeri népzene sokkal inkább az iráni szubsztrátum zenéjének továbbélése lehet, mint ázsiai török hagyomány. És természetesen újra hangsúlyozni kell, hogy a magyar kutatók óriási előnye a nagy elődök módszereinek, gondolkodásmódjának ismerete.

A harmadik szint a leglátványosabb, egyben a legnehezebb és legbizonytalanabb is, midőn a történeti rétegek felderítésével és a genetikai zenei kapcsolatok megállapításával próbálkozhatunk meg. Erről Szabolcsi Bence így ír: „A kutató habozva lép erre az útra, régi népi hagyományok összehasonlításának útjára; remélheti-e, hogy elmosott nyomokon – átlag másfélezer éve felbomlott népközösségek nyomában –, feltevések kusza szövevényén keresztül, valaha megpillantja a valóságot? Remélhet-e történeti pozitívumot írás nélküli hagyományok bizonytalan világában?” Válasza: „Alig. És mégis rá kell szánnia magát erre az útra...”¹ Kodály ezt kiegészíti azzal, hogy „sem a magyarságnak, sem semmiféle népnek, amellyel a magyarság az V-XV. században érintkezett, nem maradt fenn egyetlen hangnyi egykorú írott zenei emléke.” Majd később: „...Egykorú adatok minden reménye nélkül a rokon és érintkező népek vagy azok utódainak zenéjére vagyunk utalva.”²

Mivel abban közmegegyezés van, hogy a honfoglaló magyarság legfontosabb összetevői finnugor és török népcsoportok voltak, a magyar népzene régi rétegeinek történeti kutatása elsősorban az e népekkel való zenei kapcsolatokra terjedt ki.

Hamar kiderült, hogy sem egységes finnugor, sem egységes török népzene nincs, de a finnugor és a török–mongol népek legjellemzőbb zenei formáit mégis el lehet választani egymástól. A finnugor népek eredeti énektípusa ugyanis a motívumismétlésekkel formált „litánia típus”, a török–tatár népeké pedig ezzel *teljes ellentétben* a szigorú szimmetriával tagolt strófa-szerkezetű, félhang nélküli pentaton dallamvilág.³ Ehhez érdemes hozzáfűzni a Volga-Káma vidéken évtizedekig gyűjtő Vikár László véleményét: „A tapasztalat azt mutatja, hogy (zenét – S. J.) csak a finnugorok vettek át a törököktől, s nem fordítva.”⁴

Népzénénket a szomszéd népzénéktől megkülönböztető ereszkedő ötfokú dallamainkat népzenetudósaink szinte teljes egyöntetűséggel török–mongol eredetűnek tartották. Úgy tűnt, hogy „a türk és ugor elemekből összeolvadt nép a nyelvében elmagyarosodott, népzenejében pedig eltörökösödött”.⁵

A magyar–ugor zenei kapcsolatokat a finnugor népzének egyszerű, rövid motívumokból felépülő jellegét ismerve a gyermekjátékok, a villőzés stb. elemi dallamainál keresnénk. Ilyenek azonban megtalálhatók minden primitív nép zenéjében, sőt fejlettebb népek ősi hagyományaiban is. Természetesen nyitva

¹ Szabolcsi Bence, Népvándorláskori elemek a magyar népzeneben. *Ethnographia* 45 (1934) 138.

² Kodály Zoltán, *A Magyar népzene*. Budapest, 1937; hivatkozásaimat a 7. kiadásból veszem (átnézte és bővítette Vargyas Lajos), Budapest, 1976, 17.

³ Robert Lach, *Gesänge russischer Kriegsgefangener*. I. 1. Abt. Wien–Leipzig, 1926; II. 1, 3. Abt. Wien–Leipzig, 1929, 7–8, 14–17.

⁴ Vikár László, *A volga-kámai finnugorok és törökök dallamai*. Budapest, 1993, 33.

⁵ Szomjas-Schiffert György, *A finnugor zene vitája*. I. Budapest, 1976, 10.

áll a kutatás a kis hangterjedelmű, egy- vagy kétsoros dallamok keleti párhuzamainak felfedezésére, azonban ilyen, egymáshoz még dallammenetükben is többé-kevésbé hasonló dallamok szintén sok nép zenéjében fellelhetők. Komoly formában felmerült a sirató rokonság is. Ezzel kapcsolatban azonban hallgassuk meg Dobszay Lászlót: „A bolgár és gregorián analógiák kizárják, hogy a magyar siratót kizárólagosan ugor dallamhagyománynak tekintsük...” „Európa déli övezetére kellene e zenei nyelvet lokalizálnunk, egy keleten kissé felkanyarodó, lényegében mediterrán sávban elhelyezkedő dallamkultúra szétfejlődött utódainak kellene tekintenünk az elemzett stílusokat.”⁶ Saját kutatásaim alapján pedig megállapítható, hogy a magyar siratókhoz igen közel áll a legelterjedtebb anatóliai sirató forma, és ilyen a kirgiz siratók egyik fontos formája is. Mi több, ez utóbbi esetekben a zenei hasonlóság mellett műfaji azonosság is fennáll.

Egyetértés van tehát abban, hogy a népzeneinket alapvetően meghatározó pentaton ereszkedő dallamok északi-török–mongol eredetűek.⁷ A siratónál, gyermekjátékoknál, regöséneknél és a pszalmódizáló daloknál felmerült ugyan a finnugor rokonság gondolata, de ezeket az egyszerű zenei formákat az újabb kutatás sokkal inkább egy nagy (európai) terület közös dallamkincsének véli, illetve kutatásaim eredményeképpen újabban déli-török illetve iráni zenei hasonlóságok (kapcsolatok?) is komolyabban felvetődnek.

Mindez elegendő magyarázatot ad arra, hogy miért vizsgálták és vizsgálják oly kitartóan a finnugor nyelvű magyar kutatók a különböző török népek népzenejét.

A keleti népzenei kutatások kezdete (Bartók, Vikár)

Magyar részről az első jelentős törökségi népzenei kutatás Törökországban történt, Bartók Béla 1936-os gyűjtésével. Bartók nagy jelentőséget tulajdonított az anatóliai népzeneiről írt művének, és a török zene annyira foglalkoztatta, hogy Amerikába emigrálása előtt komolyan gondolkozott a törökországi letelepedésen. Nem véletlenül volt lelkes a gyűjtött anyagtól, hiszen erős kapcsolatok bukkantak fel a magyar és az anatóliai népzene között. És itt adjuk át a szót Bartóknak: „A negyedik napon végre eredeti tervünknek megfelelően a yürükök vidékére mentünk, kb. 80 km-nyire még tovább keletre Adanától, mégpedig legelőször egy Osmaniye nevű nagyobb faluba. Osmaniye és néhány szomszéd falu népe az »Ulas« nevű törzshöz tartozik, ez a törzs azonban már 70 évvel ezelőtt valamilyen okból kénytelen volt letelepedni.

⁶ Dobszay László, *A siratóstílus dallamköre zenetörténetünkben és népzeneinkben*. Budapest, 1983, 92–93.

⁷ Az egyes kutatók ezzel egybehangzó véleményét a *Magyar Nemzet* c. napilap 2010. december 18-i számában megjelent „Milyen eredetűek a magyar népzene honfoglalás kori rétegei?” című cikkemben foglaltam össze.

Délután 2-kor érkeztünk Osmaniyebe; 4-kor már kivonultunk egy parasztház udvarára. Magamban nagyon örvendeztem: végre helyszíni gyűjtés, végre egyszer parasztházba megyünk! A ház gazdája, a 70 éves Ali Bekir oğlu Bekir nagyon barátságosan fogadott. Az öreg minden szabódás nélkül, kint az udvaron rázendített egy nótára, valami régi háborús elbeszélésre:

*Kurt paşa çıktı Gozana
Akıl yetmez bu düzene*⁸

Alig hittem füleimnek: uramfia, hiszen ez mintha egy régi magyar dallamnak változata volna. Örömben mindjárt két teljes hengerre vettem föl az öreg Bekirmek énekét és játékát. ... A második, Bekirtől hallott dallam – megint csak egy magyar dallam rokona: hisz ez már szinte megdöbbentő, gondoltam magamban.

Később az öregnek fia is, meg más odagyült emberek is előállottak egy-egy nótával: az egész este szép és szeretem-munkával telt el.⁹

Tanulmányában leírja, hogy a gyűjtött török dallamok 43%-ában megjelennek a magyar pentaton szerkezet nyomai, és ezen belül a „nyolcszótagosak megegyeznek (! – S. J.) a régi stílusú magyar nyolcszótagos anyaggal, a tizenegyszótagosak pedig szoros kapcsolatban vannak vele.” Merész következtetésre is jut: „Mindez a magyar és török anyag közös nyugat-közép-ázsiai eredetére utal.”¹⁰

Bartók könyve a mai napig nem jelent meg magyarul – erre magam teszek mostanában erőfeszítéseket, de az angol nyelvű budapesti, illetve amerikai kiadásokat vagy éppen az isztambuli török kiadást sem idézi szinte egyetlen magyar népzenei munka sem.¹¹

Bartók kutatása után a keleti népzeneik helyszíni kutatása 24 évre megszakadt, és csak akkor indulhatott újra, amikor a Szovjet és a Magyar Tudományos Akadémia egyezménye lehetővé tette, hogy magyar kutatók utazhassanak a Közép-Volga vidékére. A terület kiválasztását az indokolta, hogy többek feltételezése szerint itt volt a magyarság őshazája. Vikár László zenekutató és Bereczki Gábor finnugor nyelvész 1958–1979 között gyűjtött a területen az ott élő finnugor és török népek között.¹² Kutatásaik során kiderült, hogy a magyar kvintváltó dallamokhoz hasonló dallamok csak a cseremiszi és csuvas határon,

⁸ Béla Bartók, *Turkish Folk Music from Asia Minor*. Ed. by Benjamin Suchoff. Princeton, 1976, № 8a dallam. A szöveg magyarul: *Kurt paşa Kozanba ment, Felfoghatatlan ez az esemény*.

⁹ Bartók Béla, Népdalgyűjtés Törökországban. *Nyugat* 3/3 (1937) 173–181.

¹⁰ Bartók, *i. m.*, 211–212.

¹¹ Bartók, *Turkish Folk Music*; A. Adnan Saygun, *Béla Bartók's Folk Music Research in Turkey*. Budapest, 1976; Béla Bartók, *Küçük Asya'dan Türk halk müzikisi*. Çev. Bülent Aksoy. İstanbul, 1991.

¹² László Vikár–Gábor Bereczki, *Cheremiss Folksongs*. Budapest, 1971; László Vikár–Gábor Bereczki, *Chuvash Folksongs*. Budapest, 1979; László Vikár–Gábor Bereczki, *Votyak Folksongs*. Budapest, 1989; László Vikár–Gábor Bereczki, *Tatar Folksongs*. Budapest, 1999.

egy kb. száz kilométeres körön belül élnek, ezen belül cseremiszi területeken csak ott, ahol erős csuvas nyelvi hatás is tapasztalható.

A gyűjtés külön értéke, hogy egy nagy, sok nemzet által lakott terület népzenei rétegeiről ad megbízható összehasonlító képet. Vikár és Bereczki munkássága eredményeképpen a Volga-vidék népzenejének felgyűjtése és a magyar népzenevel való összevetése befejezettnek tekinthető. Újra megerősítést nyert, hogy a finnugor zenék jellemzően egyszerű, motivikus felépítésével szemben a török népek zenéjére inkább a nagyobb ívű és ambitusú, strófikus dallamok jellemzők. A votják, cseremiszi, csuvas és tatár kötetek példaadó módon mutatják be az illető népek megbízhatóan gyűjtött, kiválóan lejegyzett és osztályozott népzenei anyagát. Ez történeti rétegek megfejtésére történő erőfeszítések nélkül is óriási értéke ennek a kutatássorozatnak.

1979–1986 között a helyszíni kutatások ismét megszakadtak, de korábban és eközben is világszínvonalú tanulmányok és könyvek sora készült el a magyar népzene keleti kapcsolatairól. A legfontosabbakat idézve, Vargyas Lajos elvégezte a Volga–Káma vidék népzenejének nagy ívű történeti áttekintését, Szabolcsi Bence még szélesebb nemzetközi zenei összefüggésekre mutatott rá, Dobszay László és Szendrei Janka a magyar sirató és az ún. pszalmódizáló stílus széles nemzetközi vonatkozású áttekintését valósította meg, legújabbán pedig Paksa Katalin foglalta össze a magyar népzene történelmi rétegeit.¹³

Keleti népzenei kutatásaim rövid ismertetése

A törökségi népzenei kutatások fonalát magam 1987-ben vettem fel. Azóta a mai napig több mint száz hónapot töltöttem különböző török népek között: Törökországban (1987–1993-ig, majd azóta is sokszor, külön a trákiai régióban: 1999, 2003), Kazakisztánban (1995, 1997, 2006, 2010), Azerbajdzsánban (1999, 2006, 2009), Kirgizisztánban (2002, 2004) és Türkmenisztánban (2011). Gyűjtöttem a kaukázusi (2000) és a törökországi karacsajok (2001, 2002, 2005, 2009, 2010) között, valamint az amerikai navaho és dakota indiánoknál (2004, 2005) is. Összesen több mint 8000 dallamot gyűjtöttem, jegyeztem le és elemeztem,

¹³ Kodály Zoltán, *i. m.*; Vargyas Lajos, Ugor réteg a magyar népzeneben. In: *Zenatudományi tanulmányok*. I. Budapest, 1953, 611–657; Uő, A magyar zene őstörténete I–II. *Ethnographia* 91/1 (1980) 1–34; 91/2 (1980) 192–236; Uő, *A magyarság népzeneje* (2., javított kiadás). Budapest, 2002; Szabolcsi Bence, Népvándorláskori elemek a magyar népzeneben. *Ethnographia* 45 (1934) 138–156; Uő, Eastern Relations of Early Hungarian Folk Music. *Journal of the Royal Asiatic Society* 67 (1935) 483–498; Uő, Egyetemes művelődéstörténet és ötfokú hangsorok. *Ethnographia* 47 (1936) 233–251; Uő, Adatok a középkorszaki dallamtípus elterjedéséhez. *Ethnographia* 51 (1940) 242–248; Uő, Zenei tanulmányúton Kínában. *MTA I. Osztályának Közleményei* 8/1–4 (1956) 223–239; Uő, *A melódia története*. Budapest, 1957; Uő, *A magyar zene-történet kézikönyve*. Budapest, 1979; Dobszay László–Szendrei Janka, *A magyar népdaltípusok katalógusa*. I–II. Budapest, 1988; Dobszay László, *A siratóstílus*; Paksa Katalin, *Magyar népzene-történet*. Budapest, 1999.

kutatásaimról 14 könyvet publikáltam, és a kutatás kiszélesítése érdekében megalapítottam a *The Music of the Turkic Speaking People* nemzetközi ICTM kutatócsoportot is.¹⁴

Hadd emeljem ki, hogy anatóliai, bektasi, kazak, azeri és a készülő karacsáj, illetve kirgiz zenei monográfiámhoz hasonló, összefoglaló publikációk mások tollából eddig nem készültek: a vizsgált népek népzenejéről korábban legfeljebb kisebb, rendezetlen, adatok nélküli dallamgyűjtemények jelentek meg. Az osztályozás, összehasonlítás, illetve a történeti rétegek felfedezésének igénye pedig még csak fel sem igen merült.

A következőkben megpróbálok rövid ízelítőt adni 24 éve folyó kutatásaimból. Noha ezek fő értéke az „ismeretlen”, legalábbis tudományosan fel nem dolgozott török népzenei rendezett, összehasonlító közlése, a kutatások eredményeinek teljes körű bemutatásától, az irodalmi áttekintésektől, részletes zenei elemzésektől most el kell tekintenem. Utalok azonban fontosabb publikációimra, melyekben az eredmények nagy dallammennyiséggel alátámasztott tudományos igényű bemutatása olvasható. Külön kiemelem, hogy elsősorban a vokális népzene kutatására koncentrálok, hisz egyrészt többnyire ez tartalmazza a régebbi rétegeket, másrészt nélküle a sokkal változékonyabb és az új hatásokat készségesebben befogadó hangszeres népzene nemigen érhető meg.

Az anatóliai kutatások

Mint említettem, a török népek közötti terepmunkám 1987-ban kezdődött, és a mai napig folytatódik. 1987–1993 között Csáki Évával az Ankarai Egyetem Hungarológia Szakán tanítottunk, s ekközben egy 1500 dallamot eredményező kutatást vezettem. Azokon a területeken kezdtem el a gyűjtést, ahol Bartók abbahagyta, majd – ahogy egyre kevesebb új dallam került elő, fokozatosan nyugatabbra helyeztem át a kutatás területét. Emellett kijegyzeteltem a hozzáférhető török dallamkiadványokat, így kritikai elemzés után további 3000 dallammal egészítettem ki saját gyűjtésemet. A hatéves helyszíni tartózkodás, a török nyelvtudás, a török népzene-kutatókkal való konzultáció és elsősorban a

¹⁴ Ez alkalommal is szeretném megköszönni számos embernek és szervezetnek a kutatóutakhoz nyújtott segítséget. Elsősorban Csáki Évának, aki nemcsak mindenben támogatta munkámat, de törökországi útjaimra is többször elkísért, az ott gyűjtött szövegek fordításában országnérszt vállalt, illetve a bektasi szövegeket is ő fordította le. Munkahelyem, a Zenetudományi Intézet biztosítja a kutatáshoz szükséges alpinfrastruktúrát, a terepmunkákhoz, valamint a gyűjtött anyagok digitalizálásához és kiadásához azonban más forrásokra is szükség volt. Ezeket részben magyar szervezetek biztosították, de nagymértékben támogattak nyugati alapítványok is, a teljesség igénye nélkül megemlítem a fontosabbakat: OTKA, NKA, Fulbright Visiting Scholarship, Andrew V. Mellon Post-Doctoral Fellowship, Tokyo Foundation – Joint Research (JREX) Program (Japán) és a British Academy Stein-Arnold Exploration Fund. Többszöri segítségük nélkül nem jöhetett volna létre ez a hosszú kutatássorozat, a keleti népzenei archívum vagy a számos kötet és publikáció.

rendszeres gyűjtés, lejegyzés és elemzés lehetővé tette, hogy nagy mennyiségű rendezett török népzenei anyagot készítsék elő kiadásra.

Kutatásaimról több könyvben is beszámoltam, ezekben meghatároztam a főbb török zenei típusokat, osztályokat, stílusokat, rámutatva a közöttük levő összefüggésekre.¹⁵ Szerénytelenség nélkül mondhatom, hogy a témában írt könyveim, Bartók jóval kisebb anyagon alapuló kötetén kívül, az anatóliai népzene osztályozására irányuló egyedüli számottevő próbálkozásnak számítanak. Az elemzések során kiderült, hogy a Bartók által felfedezett magyar–török párhuzamok még jelentősebbek, sőt további erős magyar–török hasonlóságok tapasztalhatók a Szendrei Janka és Dobszay László által kiterjesztett pszalmódizáló stílusban („Szivárvány havasán”), a sirató kisformájában, a gyermekjátékok egyik alapvető dallamtípusában és még számos kis ambitusú dallamnál is.

Érdeemes itt egy pillanatra elidőzni. A magyaroknak az oguz törökséggel való kapcsolata eddig komolyan nem merült fel – honnan lehet tehát ez a megdöbbentően erős zenei kapcsolat? Legalább két magyarázat kínálkozik. Az egyik, hogy közvetlen vagy közvetett módon a magyarokat mégis érte oguz/türkmén hatás; a másik, valószínűbb, a következő. A törökök Anatóliába való bevonulásuk után nem irtották ki a helyi lakosságot, hanem együtt élve velük lassan eltörökösítették a bizánci alaprteget, melynek kultúrája bizonyosan visszahatott a hódítókra, például a vegyes házasságokon keresztül. Ráadásul a magyar pszalmódizáló stílus és a sirató stílus visszavezethető egy, a gregorián zene alapját is képező szélesebb európai zenei rétegre is, ily módon ezek a zenei stílusok Bizánccal is összeköthetők.

A török kutatást a mai napig folytatom, jelenleg főképp az itt élő etnikai (karacsajok, tatárok) és vallási (alevik, bektasik) kisebbségek zenéjének tanulmányozásával. Ezenkívül folyik a Török Rádió és Televízió népzenei repertoárjában szereplő mintegy ötezer dallam elemzése is.¹⁶

Magyar részről jelentős erőfeszítések történtek tehát a Volga–Káma vidék, valamint Anatólia népzenejének feltárására. Mivel a két terület között és keletrebbre is élnek török népek, logikusan merült fel a kutatás kiterjesztésének igénye egy nagyobb területre. E hatalmas terület kiszemelt török nyelvű lakói északról dél felé sorolva: a csuvasok, tatárok, baskírok, kazakok, kirgizek, türkmének, azerik, az anatóliai törökök, ezen kívül a Kaukázusban élő karacsajok,

¹⁵ Fontosabb könyveim e tárgyban: Sipos János, *Török népzene*. I. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténehez, 14.) Budapest, 1994; Uő, *Török népzene*. II. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténehez, 15.) Budapest, 1995; Uő, *Bartók Béla törökországi gyűjtése egy nagyobb anyag fényében*. PhD disszertáció. Budapest, 1997; Uő, *In the Wake of Bartók in Anatolia*. (Bibliotheca Traditionis Europaeae, 2.) Budapest, 2000; Uő, *Bartók nyomában Anatóliában – Hasonló magyar és anatóliai dallamok*. Budapest, 2001; Sipos János, *In the Wake of Bartók in Anatolia*. Budapest, 2005² (a 2000-ben publikált könyv CD-ROM változata hangpéldákkal).

¹⁶ Ennek a dallamgyűjteménynek az adja különös jelentőségét, hogy kialakítása során igyekeztek elkerülni az ismétléseket, így a több mint 5000 dallam közel ennyi külön típust képvisel.

balkárok, továbbá a Balkán török kisebbségei lettek. Hadd szóljak néhány szót fontosabb kutatásaimról, melyek ezek között a népek között folytak.

Kazak kutatások

A Kaszpi-tenger mellett élő adaj kazakok és a tőlük 3000 kilométernyire keletre élő mongóliai kazakok népzenejét vettem össze az Akadémiai Kiadónál megjelent *Kazakh Folksongs from the Two Ends of the Steppe* című kötetemben.¹⁷

A kötet alapját az 1997-ben a délnyugat kazakisztáni Mangiszlakban végzett kutatásom és Csáki Éva szintén ez évben történt mongóliai kazakok közötti gyűjtése adta. Ez esetben tehát nem egy népzene lehetőség szerinti teljes áttekintéséről van szó, hanem két, egymástól igen messze eső kazak etnikum népzenejének összehasonlító elemzéséről. A hatalmas kazak terület zenei felgyűjtése ugyanis eleve reménytelen lett volna. Erzakovics ugyan a 20. század elején publikált könyveket a kazak népzeneről, melyek elvileg alapot adhattak volna egy nagy ívű általános kazak népzenei áttekintéshez.¹⁸ Sajnos azonban az orosz kutató a dallamok szövegeit nem írta le, így azok szerkezeti elemzése sokszor szinte lehetetlen, ráadásul nagyon sok közölt dallama nem népdalszerű, „gyanús”. Nem csoda, hogy a könyvre a kazakok sem forrásként tekintenek, inkább csak történeti értéket tulajdonítanak neki.

Az elemzés során kiderült, hogy míg a kazak nyelv a dialektusok ellenére is meglepően egységes, a zenei eltérések igen jelentősek.¹⁹ Erről általánosságban annyi mondható, hogy a mongóliai kazakok jellemzően *do-* és *szo-*pentaton dallamai inkább a kínai, illetve a mongol–tatár pentaton dallamokhoz hasonlítanak (egyben azoktól karakteresen el is térnek), míg Dél-Kazakisztán diatonikus zenéje Anatólia zenei világához áll közelebb.

¹⁷ János Sipos, *Kazakh Folksongs from the Two Ends of the Steppe*. Budapest, 2001; magyarul: Uő, Népdalok a kazak sztyeppe két végéről. *Magyar Zene* 39/1 (2001) 27–56; 39/2 (2001) 183–200; 39/3 (2001) 301–311; 39/4 (2001) 425–440. További cikkek: Uő, *Egy kazak sámán a mongóliai Altaj hegységéből* (Somfai K. Dáviddal és Hoppál Mihállyal). In: *Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány*. II. Szerk. Molnár Ádám. Budapest, 2007, 157–176; Uő, *Similar Melody Styles in Kazakh and Hungarian Folk Music*. In: *Traditional Music of Turkic People: Present and Future*. Kizilorda, 2006, 249–266.

¹⁸ B. Erzakovics, *Narodnue peszni Kazahsztana*. Alma-Ata, 1955; Uő, *Kazahszkaja SSR*. In: *Muzikalnaja kul'tura szozuznih reszpublik*. Moszkva, 1957; Uő, *Peszennaja kul'tura kazahszkogo naroda*. Alma-Ata, 1966; Uő, *Muzikal'noe naszlednie kazahszkogo naroda*. Alma-Ata, 1979.

¹⁹ Viktor M. Beliaev (*Central Asian Music*. Middeltown, Conn., 1975, 78.) szerint Kazakisztánban három fő zenei dialektus-terület van: Dél-Kazakisztán, vagyis a Semirecsje, az Aralvidék és a Szir-Darja mentének dallamait a formai egyszerűség és a ritmikai szabályosság jellemzi; nyugaton, az Uralon túli területen és a Kaszpi-tenger partvidékén egyrészt a lírai megoldások uralkodnak nagy hangterjedelmű dallamokkal, másrészt a terme és a recitatív formák a jellemzők; Kazakisztán középső vidékein pedig speciális dallamgazdagság, fejlett dallamok és összetett versformák találhatók.

A hozzáférhető trákiai, anatóliai, kazak, azeri, türkmén és kirgiz zenék alapján úgy látszik, hogy itt egy nagy areális zenei eltérésről van szó. A pentaton zóna Kínától Mongólián és Kelet-Kazakisztánon át a Volga-vidékig nyúlik, majd átszap a magyarokhoz. Ugyanakkor a délebbi területeken, Kirgizisztántól Dél-Kazakisztánon át a türkmének, azerik földjén keresztül Anatóliáig és ettől még délebbre, a pentatónia legfeljebb nyomokban figyelhető meg, vagy még úgy sem.

Magyar vonatkozásokat is említhetünk. Az adaj kazakok siratói egy hanggal egymás alatt haladó két párhuzamos sorokkal szerkezeti hasonlóságot mutatnak a magyar siratók kisformájához, míg a mongóliai kazak siratók pentaton ereszkedő sorai a magyar pentaton siratóval mutatnak bizonyos rokonságot. A mongóliai kazak dallamvilággal való hasonlatosság itt véget is ér, ami annál figyelemre méltóbb, mert mind a külső és belső mongóliai (egyébiránt teljességgel pentaton) dallamvilágban a kvintváltó dallamok jelentős csoportot képviselnek. Erről később még lesz szó.

Ugyanakkor a türkmének szomszédságában élő adaj kazakok népzenejében az Anatóliában és a magyaroknál (elsősorban a székelyek között) népszerű ún. pszalmodizáló dallamok nagy számban fordulnak elő. A törökországi népzene történeti vizsgálatán kívül ez is mindenképpen szükségessé teszi a türkmén népzene komolyabb megvizsgálását. 2011-ben az első türkmén gyűjtést elvégeztem, főleg a nyugati Balkán megye jomut türknénjei között.

Azeri kutatások

1999-ben Azerbajdzsánban folytattam a munkát, öt expedícióval a következő helyeken: Baku és környéke, Samaha és környéke, Kuba és környéke, Zagatala és környéke, valamint gyűjtöttem a Karabahból Azerbajdzsánba menekültek között. A munka során azeriken kívül tat, zahur, zsidó és avar kisebbségektől több mint 600 dallam gyűlt össze.

A kutatás eredményeit az Akadémiai Kiadónál angol nyelven megjelent *Azeri Folksongs – At the Fountain-Head of Music* kötetemben ismertettem. Nagy örömmre ezt a könyvet 2006-ban azeri nyelven Bakuban, 2009-ben pedig magyarul Budapesten is kiadták.²⁰ Nem panaszkodhatom hát, főleg, ha Bartók népzenei gyűjteményeinek sorsára gondolok, melyek közül például az anatóliai gyűjtés csak Bartók halála után, a kézirat elkészültéhez képest harminckét évvel később jelent meg.

Az azeri dallamok túlnyomó többsége egy vagy két 7- vagy 8- (ritkábban 11-) szótagos sorból áll, ambitusuk 3–4 (ritkábban 5 esetleg 6) hangból áll, dallamsoraik ereszkedő vagy domb alakúak, ritmusuk pedig többnyire 6/8-os

²⁰ János Sipos, *Azeri Folksongs – At the Fountain-Head of Music*. Budapest, 2004; Üő, *Azerbaycan el havaları – Musiqinin ilk qaynaqlarında*. Bakû, 2006; Üő, *Azerbajdzsáni népdalok – a zene kezdeteinél* (CD-vel). Budapest, 2009.

vagy erre visszavezethető (ritkábban 2/4 vagy parlando).²¹ Ezzel az azeri népzene a török népek zenéjén belül egyedi szint képvisel, és jelentősen eltér mind a szomszédos, mind a távolabb élő török népek népzenejétől.

Az azerik az anatóliai törökök igen közeli nyelvrokonai, ám a két nép etnogenezise eltérően alakult. Ezzel magyarázható, hogy a fent bemutatott elemi azeri zenei képpel szemben az anatóliai népzene (feltehetően összefüggésben a terület igen összetett etnikai képével) igen sok különböző népzenei réteget tartalmaz. Ezen belül számos egyszerű dallamforma is található ugyan, de az azeri dallamokhoz hasonló formák szinte csak a keleti, kurdok és azerik által lakott területen bukkanak elő, az ország más területének egyszerűbb dallamai eltérő karakterűek. Nagy valószínűséggel az Azerbajdzsán területét megszálló török törzsek a helybeli kaukázusi és iráni szubsztrátumra rátelepedve eltörökösítették annak nyelvét, eközben azonban az eredeti népzenei rétegekből sok fennmaradt.

Ugyan az azeri népzene a magyar (és az anatóliai török) zenéhez csak a siratón, pontosabban annak egy alrétegén keresztül kapcsolódik, mégis figyelemre méltó, hogy e három nép siratói ilyen erős hasonlatosságokat mutatnak.²²

Nem valószínű, hogy további azeri népzenei kutatás során újabb (vokális) zenei formák kerüljenek elő; az azeri, valamint a tat és zahur népzeneének összehasonlító szerkezeti elemzése lezártnak tekinthető. Nem úgy az azerbajdzsáni avarok népzeneje, melybe a tőlük gyűjtött ötven dallammal éppen csak belekóstolhattam. Noha nekik a Kárpát-medencei avarokhoz nemigen van köztük, népzenejükben a gyűjtött kis anyag ellenére több olyan réteg mutatkozott, mely a magyar népzeneutatók figyelmét felkeltheti.

Kaukázusi és törökországi karacsájok

A magyar őstörténetben, a magyarság kifejlődésében nagy jelentősége van a Kaukázus előterének. Itt volt az a doni–kubáni őshaza, ahova a magyarok az 5. században ogur csoportokkal együtt költöztek, majd a Kazár Birodalom rendszerébe beilleszkedve folytatták az intenzívebb állattartó és földműves kultúrára való áttérést. Északon, a birodalomhoz újabban csatlakozott néphez illően határvédő funkciókat láttak el, délnyugaton pedig érintkezésbe kerültek az alánokkal. Itt játszódik krónikáinknak az az elbeszélése, melyben a Meotisz, vagyis az Azovi-tenger ingoványaiban elrabolják Dula alán fejedelem lányait, akik azután Hunor és Magor feleségei lesznek. A történet talán az alán–magyar fejedelmi házasságokra utal, melyek ezen a területen köthetettek meg.

²¹ János Sipos, The Central Style of Azeri Folksongs. *Journal of Turkic Civilization Studies* 1 (2004) <http://www.manas.kg/icerik.php?hid=25>.

²² Sipos János, Az azeri népzene kapcsolata a magyar, illetve más török népek zenéjéhez. In: *Varietas Delectat. Tanulmányok Kégl Sándor emlékére*. (Keleti tanulmányok – Oriental Studies, 14.) Szerk. Dévényi Kinga. Budapest, 2010, 115–130.

2000-ben gyűjtöttünk itt Agócs Gergellyel karacsájok, balkárok és más kaukázusi népek körében, magam pedig azóta is folyamatosan kutatok a Konya és Eskişehir környékén élő, a 20. század során a Kaukázusból Törökországba vándorolt karacsájok között. Az elmúlt tíz év alatt felvett és lejegyzett 1200 dallam már jó betekintést enged zenéjükbe. A karacsáj népzeneről sincs összefoglaló mű, és a néhány fellelhető dallamgyűjtemény is inkább félrevezet, mintsem tájékoztat. Omar Otarov újabban megjelent könyve például nagyrészt atipikus dallamokat tartalmaz, valamint népdalok művileg bonyolultabbá tett, „megszépített” változatait.²³ Ezért lesz fontos most készülő *The Music of Karachays and Balkars in the Caucasus and Turkey* című kötetünk, melyet az Ankarai Egyetem turkológus professzorával, a karacsáj származású Ufuk Tavkullal írunk.

Mivel a magyarok és a karacsájok egyes ősei a Kazár Birodalomban érintkezettek, feltételezhetnénk, hogy léteznek hasonló magyar–karacsáj népzenei jelenségek. Azonban a karacsáj zenében a *pentatónia* csak halványan mutatkozik, és a magyar népzeneben oly karakteres *kvintváltás* előfordul ugyan, de a magyartól határozottan eltérő formában. Ugyanakkor valóban feltűnik a magyar siratódallam párhuzama, és a magyar területen is előforduló pszalmodizáló stílus is megtalálható.

A kaukázusi népek évszázadok óta élnek együtt, és egymásra hatva egyfajta közös kultúrát is kialakítottak, könnyen részt vehetnek például egymás esküvőjén, a táncdalok és a táncok jó része ugyanis közös. Ez azonban csak a felszín, a karacsáj népzene, tükrözve az igen összetett etnogenezist, sokféle réteget tartalmaz.²⁴ Az ősvallás dallamaiban (Gollu, Ozay) például gyakori a mi regős dallamaink magas végződése. Siratót, úgy tűnik, a karacsájok nem énekelnek – ez hihetetlennek tűnő tény, melyet minden adat megerősített, de számos olyan más műfajú dallamot gyűjtöttem, melyek hasonlítanak magyar siratóra.²⁵

Sajátos karacsáj dallamstílus a *jir* ’keserves’. Ez az a zenei forma, melyről leginkább elmondható, hogy a kaukázusi karacsájok a körülöttük élő népektől tanulták, többek között az erős nemzeti érzéssel bíró kabardok és az oszétek körében is igen elterjedt. Jellemző, hogy épp ezek a dallamok szolgálnak a karacsáj identitás fontos szimbólumaként.

A zenekutatás során fontos a vallási és a népi repertoár együttes vizsgálata, ahogy magunk is régóta tesszük. Különös figyelemre tarthatnak számot a *zikr*

²³ Omar Otarov, *Karaçay–Malkar halk cırla*. Nalçik, 2001.

²⁴ Sipos János, Beszámoló karacsáj-balkár népzenei gyűjtéseimről. In: *Zenatudományi dolgozatok 2004–2005*. Budapest, 2006, 217–242.

²⁵ Sipos János, Vannak-e közös rétegek a karacsáj-balkár és a magyar népzeneben? In: *Orientalista Nap 2001*. Szerk. Birtalan Ágnes–Yamaji Masanori. Budapest, 2002, 117–132.

során énekelt vallási dallamok.²⁶ A karacsájok *zikr*nek nevezik az arab nyelvű Korán-recitálást, mely megegyezik az anatóliai törökökével. Vannak azonban karacsáj nyelvű *zikrek* is, ezek zeneileg is elkülönülnek az arab nyelven recitált vallási dallamoktól. Úgy tűnik, ebbe a dallamrepertoárba húzódtott vissza a népzene egyik fontos, nagy valószínűséggel régebbi hagyományokat fenntartó rétege. Jellemzője a négy rövid sor, és nem ritka az ereszkedő szerkezet 5(b3)b3 kadenciákkal, ezekhez könnyű párhuzamot találni a magyar (vagy éppen az anatóliai) „pszalmodizáló” dallamok között. Végül megemlítem, hogy bár a táncdallamok általában a népzene legkönnyebben változó rétegét alkotják, közöttük is számos „magyaros” dallam fordul elő.

Kirgiz népzene

A Kínához és Mongóliához közel élő kirgizek népzenejével is hasonló a helyzet, mint a legtöbb török nép zenéjével: nincs róla átfogó munka.²⁷ Kirgizisztán teljes zenei feltérképezése egyetlen ember számára hiú ábránd lenne, de három jól körülhatárolt terület és az azon élő törzsek zenéjének alapos elemzése megvalósítható és izgalmas feladatnak tűnt.²⁸

Az egyik kiszemelt régió az Isik Köl déli oldala volt a *bugu* törzs *bapa* altörzsével – közöttük játszódik Dzsengiz Ajtmatov *Ak keme* (Fehér hajó) című regénye, a másik az igen szegény és a kirgiz hagyományokat jól őrző Narin megyében a kínai határ menti Atbasi környéke, a *cserik* törzs egyik fő szálláshelye.²⁹ A harmadik terület az erősebb kazak hatást mutató keleti Talasz megye. Az Os környéki dél-kirgiz területeket kivéve ez a három terület lényegében zeneileg lefedi a kirgiz zenei areát, de, mint Somfai Dávid gyűjtései

²⁶ A szunnita iszlám hanafi ágát a 18. században a krími tatárok és a kubáni nogajok terjesztették el.

²⁷ A jobban tájékozottak ismerhetik például Alexander Zataevics munkáit a kirgiz népzene-ről (*250 kirgizszkih instrumentál'nih p'esz i napevov*. Moszkva, 1934), de ezek messze vannak attól, hogy teljes képet adjanak e népzene-ről. Jellemző, hogy Beliaev tanulmánya is (*i. m.*, 1–46.) csak 20 vokális népzenei példát ad, Zataevicsé pedig 250, kizárólag hangszeres dallamot. Ez, összevetve azzal, hogy magam egyetlen expedíció során 550 dallamot gyűjtöttem, igen kevés. Ráadásul ezekben a dallamok adatolása, például a felvétel helye, adatközlő neve, kora, születési helye, iskolázottsága, törzse stb. igen szegényes vagy éppen hiányzik. Az eddigi kiadványok végképp adósak az egyes területek, törzsek zenéjének részletes elemzésével, és ugyancsak szörványos bennük a más török és nem török népek zenéjére kiterjedő összehasonlító zenei elemzés.

²⁸ Kirgizisztánban a kulturális különbségek elsősorban a területekhez kötődnek, és az egyes területeken élő törzsek kulturális-zenei eltérései csak ez után, illetve ez alatt figyelhetők meg. Itt a törzsiség a mai napig eleven erő, az emberek többsége számon tartja saját származását az igen összetett származási viszonyokon belül.

²⁹ 2002-ben az Isik Köl mentén mintegy 220 dallamot gyűjtöttem 25 helyen, 54 adatközlőtől. Atbasi környékén pedig 330 dalt 10 faluban és a nyári szállások jurtaiban 86 férfitől és nőtől. 2004-ben Atbasi környékén újabb 200, Talasz megyében pedig 450 dallamot rögzítettem.

mutatják, a déli területek zenéje sem radikálisan más. A több kutatóút során gyűjtött mintegy 1300, illetve az áttanulmányozott mintegy 1500 dallam lehetőséget ad a vokális kirgiz népzene átfogó jellemzésére, mely során az itt élő egyes törzsek zenéi közötti különbségekre és hasonlóságokra is fény derülhet.

A kirgiz népzene elemzése még folyik, végső tanulságokat még nem szűrtem le, most csak néhány jelenségre hívom fel a figyelmet. Magyar vonatkozásban megemlítem, hogy míg az egyik kirgiz siratótípus erősen eltér a magyar vagy az anatóliai sirató általános formájától, a másik lényegében megegyezik vele, és a „pszalmodizáló” stílus dallamai is előbukkannak. A kirgiz népzene nem pentaton, dallamai között sok a dúros, és számos kis ambitusú forma is található itt, például a Manasz-eposz vagy a böjti hónap végén előadott *Jarapazan* (ya, Ramadan) dallamok zenei világát is ezek uralják. Egyik műfaj zenei elemzését sem végezte el eddig senki, és a vallással kapcsolatos dallamok elemzése is várat magára.

A kirgiz zenei összkép erősen eltér a pentaton világú népzeneiktől, és nagyban különbözik az ismert kazak népzenei világtól is. Az igen közeli nyelveket beszélő kazakok és kirgizek népzenei összehasonlításához azonban még lényegesen több, megbízható forrásból származó kazak dallamra lenne szükség.

A trákiai bektasik *nefesei* és népdalai

Török népek nemcsak Ázsiában élnek, hanem Európában is, nagyobb számban például Romániában és Bulgáriában. Ez utóbbiak közül sokan a múlt században több hullámban menekültek Bulgáriából Törökország európai részére. A menekültek népi iszlámnak nevezhető „bektasi” vallása eltér a Törökországban többségi szunnita vallástól. Ezt a heterodox, szinkretista vallást gnosztikusként definiálhatjuk, mert környezetéből számos szokást és vallási elemet vett át, a neoplatonizmus mellett a zsidó és a keresztény vallásból, sőt a buddhizmusból és a manicheizmusból is merített. Ez volt a janicsár hadsereg vallásgyakorlata is, egyik szentjük a Magyarországon is ismert Gül Baba.

Az utóbbi évtizedben egyre több írás jelenik meg a bektasik vallásáról, de vallási énekeikről, zenei életükről eddig jelentősebb tanulmány nem látott napvilágot. 1999 óta gyűjtünk közöttük Csáki Évával, sok szertartásukon vettünk részt, és számos interjút készítettünk zenei, vallási és egyéb témákban. A felvett mintegy 1200 dallam szolgáltatta az alapot az Akadémiai Kiadónál megjelent monográfiánkhoz.³⁰

³⁰ János Sipos–Éva Csáki, *The Psalms and Folk Songs of a Mystic Turkish Order* (CD-vel). Budapest, 2009. Ld. még János Sipos, *Bir Trakya Bektaşi cemaatinin müziği ve Macar halk müziği*. In: *Hacı Bektaş Veli „Güneşte Zerresinden, Deryada Katresinden”*. Haz. Pınar Ecevitoglu et alii. Ankara, 2010, 359–372; Uő, *Trakya Bektaşi ezgilerin sınıflandırılması ve Avrasya çerçevesi*. In: *Alevilik–Bektaşilik Araştırmaları Dergisi* 2 (2010) 35–46 (internetes verzió: www.abkedergi.de/2_tr.asp).

A Bulgáriából Törökország európai részére menekült trákiai bektasik zenei típusai közül igen sok megtalálható Anatóliában is, ami, tekintve a közös gyökereket, nem meglepő. A bulgáriai népzene azonban láthatóan kevésbé hatott rájuk. Mégis feltűnő, hogy a bektasik *re-ti-la* tritonon ereszkedő siratódal-lamai határozottan eltérnek az általános anatóliai sirató kisformától.

A trákiai bektasik zsolttárai és népdalai között szoros kapcsolat áll fenn, és a fejlettebb típusoknál bőséges dallampárhuzamok is találhatók. Ugyanakkor a vallási dalok egy részének motívumokból felépülő hullámzó-emelkedő dallamvonal határozottan eltér a tipikus anatóliai ereszkedő, illetve domb alakú kon-junkt sormozgásaitól, itt török komolyzenei (*makam*) háttér valószínűsíthető.³¹

A bektasikról írt könyvünkben – sok egyéb mellett – beható összehasonlító zenei elemzést is végeztem. Különböző szempontok (skála, ambitus, szerkezet, ütemelőjelzés, szótagszám és szövegtartalom) szerint áttekintettem a dal-lamokat, és adtam egy dallamvonal szerinti osztályozást. Ez nem csak öncélú tudományos játék, hanem az oktatásban is hasznosan alkalmazható, mert ki-mutatja azokat a központi dallamokat, melyek segítségével a bektasik népzene-jé a legjobban jellemezhető. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ezek megtanulása után a bektasi zenei repertoár nagy része már ismerősnek fog tűnni. Megvizsgáltam a bektasi dallamoknak a szomszédos bulgáriai, anatóliai népzenehez, valamint a magyar és más török népekhez való kapcsolatait is. Összehasonlító népzenei szempontból a Balkán népzenei feltárásának külön jelentősége, hogy ezzel összekötjük az ismertebb magyar és román zenei dialektusokat a keletebbre eső anatóliai török terület zenéivel.

A kötet jelentős részét teszik ki a dallampéldák, a gyűjtött 1200 dallamból mintegy 600-at közöltem. A dallamok után a népdalok és a vallási énekek szövegei, valamint azok magyar és angol fordítása következik. A vallási dalok szerzői többnyire jelentősebb költők (pl. Junusz Emre), akiknek versei fordításban ilyen mennyiségben még nem jelentek meg. A szövegek mellett közöljük a vallási terminológiák értelmezését, a népköltészet képeinek megfejtését és egy összehasonlító szövegelemzést is. A speciális fogalmak megértését és a versek tanulmányozását megkönnyítendő a fogalmakat megvilá-gító értelmező szótárt is készítettünk. A kötetet a hagyományoknak megfelelően egy zenei CD zárja.

Eddig elsősorban a délebbre lakó török népek zenéiről volt szó. A mongóliai kazakok népzenejét tanulmányozva azonban elkerülhetetlen volt a mongolok zenéjével való ismerkedés is. Mongol népzeneiről vannak kiadványok, ezek közül a belső mongol terület Chevé írással publikált kötetei a legkiválóbbak.

³¹ János Sipos, Özel bir bektasî melodisînin izinde. In: *Hacı Bektaş Veli'nin tarihsel kimliği, düşünce sistemi ve etkileri. Proceedings of the III. International Turkish Culture and Hacı Bektaş Veli Symposium.* (Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları. Araştırma Dizisi, 12.) Ed. by Gıyasettin Aytas. Skopje, 2009, 30–31.

Mielőtt azonban erre rátérnék, hadd szóljak néhány szót az észak-amerikai indiánok közötti gyűjtéseimről és számítógépes kutatásaimról.

A navaho és a dakota indiánok zenéje

Az amerikai indiánok ősei több tízezer évvel ezelőtt az akkor átjárható Bering-szoroson át több hullámban vándoroltak Ázsiából Amerikába. Közös eredetük eredményezi rokon fiziológiai tulajdonságaikat; a sok helyi nyelvcsaládra osztást pedig valószínűleg a migráció különböző hullámaival lehet magyarázni.³²

Tudjuk azt is, hogy pentaton skálák feltűnnek több indián törzs zenéjében is. Zenéjüket számosan kutatták, és néhány átfogó elemzés is született ebben a témában.³³ Az észak-amerikai indiánok zenei stílusaik között sok hasonlóság mutatkozik. Ugyanakkor vannak területek, melyek népzeneje századokon keresztül függetlenül fejlődött, például a délnyugat a navahokkal vagy a nagy síkság, többek között a dakotákkal.

2004 óta foglalkozom komolyabban a dakota és a navaho indiánok zenéjével, amikor is Fulbright kutatói ösztöndíjjal dolgoztam Los Angelesben a Kaliforniai Egyetemen (UCLA). Ennek keretében áthallgattam és lejegyeztem Willard Rhodes 1941-es dakota- és navaho-gyűjtésének 1500 dallamát, majd 2004–2005-ben komolyabb terepmunkát végeztem e két törzs rezervátumaiban.

A dakoták dallamai jellemzően pentaton skálán ereszkednek gyakran nagy ambitussal; ugyanez a magyar népzene egyes régi dallamairól is elmondható. A dakota dallamok többsége azonban jól meghatározható módon elválik a pentaton ereszkedő magyar dallamoktól. Ez utóbbiak négyes tagolású *motivikus la*-pentaton mozgásaival szemben ugyanis a többnyire kettes tagolású dakota

³² Charles és Florence Voegelin csak Észak Amerikában 221 különböző nyelvet tart számon (Charles Voegelin–Florence Voegelin, *Classification and Index of the World's Languages*. New York, 1977).

³³ Néhány idevágó publikáció: Tara Browner, *Heartbeat of the People: Music and Dance of the Northern Pow-pow*. Urbana–Chicago, 2002; Flavia Waters Champe, *The Matacines Dance of the Upper Rio Grande: History, Music, and Choreography*. Lincoln, 1983; Angie Debo, *A History of the Indians of the United States*. Oklohama, 1977⁵; Francis Densmore, *The American Indians and their Music*. New York, 1926; William N. Fenton–Gertrude Prokosch Kurath, *The Iroquois Eagle Dance*. Washington, 1953; Charlotte J. Frisbie, *Music and Dance Research of Southwestern United States Indians: Past Trends, Present Activities, and Suggestions for Future Research*. Detroit, 1977; *Languages: Handbook of North American Indians*. XVII. Ed. by Ives Goddard. Washington DC, 1996; William T. Hagan, *American Indians*. Chicago–London, 1961; István Halmos, The Music of the Nambicura Indians (Mato Grosso, Brazil). *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* 28/1–4 (1979) 205–350; Marcia Herndon, *Native American Music*. Philadelphia, 1980; George Herzog, Special Song Types in North American Indian Music. *Zeitschrift für Vergleichende Musikwissenschaft* 3 (1935) 22–33; D'Arcy McNickle, *Native American Tribalism: Indian Survivals and Renewals*. London, 1973; Bruno Nettl, *North American Musical Styles*. Philadelphia, 1954; Willard Rhodes, North American Indian Music: a Bibliography Survey of Anthropological Theory. *Notes* 10 (1952) 33–45.

dallamok többsége folyamatosan ereszkedik a *la-mi-re-do-la* tetraton skálán. A navahok pedig rövid, kis hangterjedelmű motívumokból építenek fel variációk és különböző ismétlések segítségével meglehetősen bonyolult szerkezeteket.

Navaho kutatásainkat a Provo városbeli (Utah) Brigham Young Egyetemmel együttműködve folytatjuk. Amerikai közvetlen partnerem Jerry Jacquard professzor, aki fiatalabb korában a Four Corner navaho rezervátumban tanított, ez nagymértékben megkönnyíti az indiánokkal való együttműködést.

Számítógépes vizsgálatok

Negyven esztendeje, éppen nagy népdalkutatóink hírneve miatt, az UNESCO országunkat bizta meg az európai népek zenéjének rendszerezésével. Ekkor az Akadémiai Népzenekutató Csoportban elkészült az európai népzene reprezentatív mintájának digitalizálása. Ez a munka azonban akkor, Prószéki Gábor szavaival élve, meddőnek bizonyult, a kutatás félbeszakadt. Most Juhász Zoltán és magam tovább bővítjük az adatbázist, és folytatjuk azokat az elemzéseket, amelyek akkor már csak a számítógépek korlátai miatt sem voltak elvégezhetőek.

A programrendszer lehetőségeit több cikkben ismertettük,³⁴ most csak a legfontosabb tudnivalókat foglalom össze röviden. A számítógépes feldolgozás alapja az, hogy minden dallamnak megfeleltetjük a (32-dimenziós) tér egy pontját, a pontok közötti távolságok és egyéb viszonyok ezután már matematikai és számítástechnikai módszerekkel könnyen kezelhetőek.³⁵ Ily módon egy térbeli ponthalmazt kapunk, melyben az egymáshoz közel eső pontok egymáshoz közeli dallamvonalú dallamokat jelölnek, így megállapítható, hogy hol sűrűsödnek a hasonló dallamvonalú dalok. A program másik fontos képessége, hogy egy folytonos iterációs (közelítő) eljárás segítségével nagy tömegű digitalizált dallamból megtalálja a legjellemzőbb dallamvonalakat. A program az egymáshoz hasonló dallamok átlagát (absztrakt központi dallamvonalát) egy rács pontjaira helyezi, megadva az adott népzene általános dallamvonalbeli alapformáit. Természetesen mindez nem helyettesíti a népzenekutató elemző munkáját, de jelentősen megkönnyítheti azt, felkínálva a vizsgált anyag egy „rendjét”. A kutató azután szabadon választhat, hogy elfogadja-e az osztályozást, vagy módosítja azt. Megemlítem, hogy a program segít különböző népzenei összehasonlításában is, vagy abban, hogy egy adott dallamhoz hasonló dalokat keressünk meg egy nagy dallamhalmazban. Mindez kiváló eszközt biz-

³⁴ Pl. Zoltán Juhász–János Sipos, A Comparative Analysis of Eurasian Folksong Corpora, Using Self Organising Maps. In: *Journal of Interdisciplinary Music Studies* 4/1 (2009) 1–16 (http://www.musicstudies.org/JIMS2010/Juhasz_JIMS_1).

³⁵ A dallamnak megfelelő 32-dimenziós pont koordinátáit úgy kapjuk meg, hogy a dallamvonalat 32 részre osztjuk fel, és az egyes osztáspontokon mért hangmagasság lesz a 32-dimenziós pont egy koordinátája.

tosíthat annak a kutatónak, aki hajlandó legyőzni a számítástechnikai nehézségeket, és képes együttműködni a program logikájával és lehetőségeivel.

Végül egy felfedezésemet szeretném megosztani az olvasókkal, szemléltetve a nagy területen való zenei áttekintés előnyeit és lehetőségeit. Ez esetben magyar részről komoly kutatások történtek, így ezeket most mindenképpen ismertetnem kell.

Pentaton ereszkedő–kvintváltó stílus és a mongolok zenéje

Mint már volt róla szó, a magyar népzenei kutatás a pentaton ereszkedő dallamokat honfoglalás előttinek, ezen belül török eredetűnek tartja. A kvintváltó stílusra pedig az ereszkedő dallamstílusból következő logikus fejleményként, az ismétlésre való törekvés állomásainak legfejlettebb fokaként tekintünk, melyet népzeneinkben számszerűen kevés, de igen elterjedt dallam képvisel.

E dallamok más népeknél való meglétét többen is vizsgálták. Bartók elsőként mutatott rá, hogy a cseremisiz és a szlovák anyagban is előfordul a kvintváltás.³⁶ Kodály Zoltán részletesen elemezte a tonális és a modális kvintváltás jelenségét, és a magyar dallamok mellé további cseremisiz és csuvas párhuzamokat állított.³⁷ Noha példái zömmel a Volga-vidékről származtak, nem szűkítette le a párhuzamok lehetőségét erre a területre.

Szabolcsi Bence a kvintváltás jelenségéhez cseremisiz, csuvas, kalmük, Bajkál-vidéki mongol és kínai dallampárhuzamot is állított, és a magyar stílust a „régii nagy kultúrákat mindenütt jellemző pentatónia egyik sajátos stílusfajához, a közép-ázsiaihoz” kötötte.³⁸ Ő is általánosabb dallampárhuzamokról beszélt, melyek a magyar népzene pentaton rétegei és egy hatalmas, sok népet és kultúrát összekötő terület népzenei között fedezhetők fel.

Vikár László és Bereczki Gábor cseremisiz és csuvas gyűjtésében részletes áttekintést kapunk e népek kvintváltó stílusáról.³⁹ Vizsgálataik során bebizonyosodott, hogy ez a zenei forma csak a cseremisiz–csuvas határ két oldalán, egy száz kilométeres körön belül él, attól távolodva fokozatosan eltűnik. Vikár kételkedik a magyar és a Volga-vidéki kvintváltás genetikus összefüggésében. Felhívja a figyelmet arra, hogy a gyűjtések során sokkal gyakoribb volt a felső kvartváltás, mint az alsó. Szerinte a Lach-gyűjteménybeli kétsoros cseremisiz dallamok hiteles formák lehetnek, és a magyar „páva”-dallamhoz állított cseremisiz dallamnak nemcsak kadenciáit, hanem dallamozgását is eltérőnek találja. Többek között ezt írja: „Kétségtelen, hogy néhány ereszkedő vonalú vagy egyenesen kvintváltó pentaton magyar dallamhoz közel áll egy-egy cseremisiz, esetenként csuvas népdal. ... Lehet-e ebből mindjárt egyenes ági rokonságra

³⁶ Bartók, *Turkish Folk Music*.

³⁷ Kodály, *i. m.*, 17–26.

³⁸ Szabolcsi, *A magyar zenetörténet*, 107–109.

³⁹ Vikár–Bereczki, *Cheremis Folksongs*.

következtetni? ... Pl. a magyar »páva« motívum egyszerű és természetes, mely a máig csak pentatonnak ismert cseremis, csuvas vagy esetleg mongol, sőt kelta vagy indián zenei nyelvezetben – minden különösebb ráhatás nélkül – megjelenhet.”⁴⁰ Érvélese szerint a Volga-vidékhez hasonló forgalmas terület nem egykönnyen őriz meg nagy régiségeket, ráadásul az archaikus kultúrájú keleti cseremiszek nem is ismerik a kvintváltást. Valószínűtlennek tartja azt is, hogy egy stílus évezredekken keresztül olyan virágzó maradhat, mint amilyen ma a cseremis–csuvas határ menti kvintváltás.

Ezzel szemben Vargyas Lajostól ezt olvashatjuk: „...a magyar és a Volga-vidéki kvintváltó stílus és kvintváltó dallamok azonossága ... olyan nagyfokú és olyan tömeges, hogy azt mindenképpen közös eredetűnek kell tartanunk, föltéve, hogy történelmi összefüggés lehetséges a két terület között.”⁴¹ Vargyas Lajos a kvintváltó stílust az ereszkedő dallamstílusból való logikus fejleménynek képzei el, mely az ereszkedő dallammozgásból alakult ki, és az ismétlésre való törekvés állomásainak a legfejlettebb fokát jelenti. Áttekintette a mordvinok, baskírok, kazáni tatárok, votjákok és a miser tatárok népzenejét, és megállapította, hogy e népek népzenei stílusaitól „egészen elüt a Volgától délre eső szűk terület, a cseremis–csuvas határ mentén, ahol mindkét nép körében nagy ívű ötfokú kvintváltó dallamok élnek szinte kizárólag”.⁴² A C. Nagy Béla egyik cikkében levő két mongol dallam, valamint Szabolcsi két példája alapján Vargyas is konstatálta a mongol kvintszerkezet meglétét.⁴³

Megvizsgálta a nyugati kvintváltást is, és a jellegzetes nyugati „kvintváltó” formákról kimutatta, hogy ezekben a rendszerint alulról felívelő AB⁵CB formájú dallamokban a legtöbb esetben nem kvintváltás van, hanem csak egyes variánsokban és csak egy-két hangban mutatkozó megfelelés.⁴⁴ Szomszédjaink (morva, szlovák) kvintváltását pedig nagyobbrészt magyar hatásra történt utólagos fejleménynek vehetjük.

Magam egy széles belső- és kis-ázsiai területen tekintetem át a kvintváltás jelenségét.

Szórványos, nem-pentaton kvintváltást látunk Anatóliában és Trákiában, az azeriknél pedig még azt sem.

⁴⁰ Vikár, *A volga-kámai*.

⁴¹ Vargyas, *A magyar zene őstörténete*.

⁴² Vargyas, *i. m.*, 13.

⁴³ C. Nagy Béla, *Mongol népdalok. Énekszó* 14 (76)/5–6 (1947) 76, 80–81; Szabolcsi Bence, *Osztyák medveének és magyar siratódallam*. Budapest, 1979, 107–108. Példáiról ld. a *Magyar népzene tára VIII/A, Népdaltípusok*. Szerk. Vargyas Lajos. Budapest, 1992, 13. A távoli Peruból is előkerült egy-egy olyan dallam, mely szinte tökéletesen megegyezik egyes magyar kvintváltó dallamokkal, és kivételesen a dakotáknál is: Ördög László, *Ének-zene az általános iskolák 6. osztálya számára*. Budapest, 1997, 114.

⁴⁴ Vargyas, *i. m.*, 20–27.

A Kaukázus északi oldalán élő karacsáj-balkároknál vannak kvintváltó dallamok, de ezek nem pentatonok és zenei szövetük sem motivikus.⁴⁵ Sem a délkazakok diatonikus népzenejében, sem a mongóliai kazakok pentaton dallamai között nem találunk kvintváltókat, noha ez utóbbiaknál a párhuzamosan haladó pentaton sorok nem ritkák. Legközelebb még a tatár népzene egyes rétegei állnak, de ott nem kvintváltás, hanem inkább kvartváltás alakult ki. A kirgiz népzeneben is csak néhány példa található a sorok kvart-kvint-párhuzamára.

Több mint hétszáz belső-mongol dallam áttanulmányozása után kiderült, hogy mintegy egytizedük kvintváltós jelenséget mutat, ráadásul a magyar kvintváltókhoz hasonlóan itt is gyakori, hogy a transzponált sor eleje magasabb, mint szabályosan lennie kellene.⁴⁶ Vannak közöttük alacsonyan kezdődő két-soros dallamok, melyek inkább csak azt szemléltetik, hogy a kvart-kvintváltás jelensége milyen erős alapokon áll ezen a területen, a többség azonban szabályos négysoros dallam, sokuk igen közeli magyar párhuzammal.

A magyar, a Volga-vidéki és a mongol dallamokat összevettem hangsoaraik, dallammozgásuk, formáik és kadenciáik szerint. A cseremiszi és a csuvas kvintváltó stílus van egymáshoz a legközelebb, ezekhez csatlakozik kissé távolabbról a magyar. Másik oldalon áll a mongol, a hozzá szorosan csatlakozó evenki és észak-kínai dallamokkal. A két tömb között összekötést a *la*-pentaton 8(5)4 és, kevésbé dominánsan, a *so*-pentaton 7(4)b3 kadenciás csoportok dallamai létesítenek. Ugyanakkor számos további hasonlóságot és eltérést is megfigyelhetünk.

Noha igen óvatosnak kell lennünk, ha jelenkori népzenei adatokból sok ezer éves múlt zenei viszonyaira szeretnénk következtetni, mégis, ha Kodály szavai alkalmazhatók a cseremiszi, a csuvas és a magyar kvintváltó stílusokra, akkor még inkább igazak a magyar és a mongóliai zenei stílusokra: „Kifejlődhetett az ötfokú hangrendszer is oly népeknél, melyek egymással való érintkezését nehéz elképzelni... De már a dallamszerkezet, frazeológia, ritmus ily feltűnő, lényegbeli egyezése nem lehet véletlen. Itt már érintkezést, vagy közös forrást kell feltételezni.”⁴⁷

Mindenesetre úgy tűnik, hogy a pentaton kvintváltás a magyarokon kívül nagy tömegben csak mongoloknál, illetve a cseremiszi-csuvas határon található meg. Tehetünk gondolatkísérleteket, hogy honnan is kerülhetett mongol zenei réteg a magyar népzenebe. Az egyik lehetőség a bolgár-török közvetítés lenne, de elvileg azt sem zárhatjuk ki, hogy az avaroktól tanultuk el már a Kárpát-

⁴⁵ Sipos János, Egy most felfedezett belső-mongóliai kvintváltó stílus és magyar vonatkozásai. *Ethnographia* 112/1–2 (2001 [2004]) 1–80.

⁴⁶ A kvintváltós kifejezéssel kvintváltó és részlegesen kvintváltó dallamokra hivatkozom egyszerre. Felhívom a figyelmet arra, hogy „Egy most felfedezett...” című tanulmányomban bővséges példa és dallampárhuzam segítségével részletesen összevettem a magyar, a Volga-Káma vidéki és a belső-mongóliai kvintváltó stílusokat.

⁴⁷ Kodály, *i. m.*, 37.

medencében, hiszen az avarok nyelvének mongolos karakterét, ha nem is bizonyították, de nem is cáfolták.⁴⁸ Még a közvetlen magyar–mongol érintkezés is komolyabban felmerült.⁴⁹ Hogy a magyarázat melyik lenne, vagy egyáltalán ezek között van-e, arra a népzene kutatás nem adhatja meg a választ, de a (jelenkori) zenei tényeket megmutatva segítheti az őstörténet kutatóit nehéz feladatukban.

Végül néhány szót további terveimről. Legelőször hatalmas karacsáj gyűjtésemet szeretném kiadni, ez remélhetőleg egy éven belül megtörténik. Ezután terjedelmes kirgiz gyűjtésem feldolgozását kezdem meg, és néhány türkmén kutatóút is mindenképpen szükséges.

A rendezett anyagközlésen kívül két összefoglaló tanulmány megírása foglalkoztat. Az egyik a magyar népzene keleti kapcsolatairól az újabb kutatások fényében, a másik pedig a török nyelvű népek népzenejének összehasonlító elemzése. Remélhetőleg a közeljövőben Bartók Péter engedélyét megkapva magyar–angol–török háromnyelvű DVD-ROM kiadványon megjelentethetem Bartók Béla anatóliai gyűjtését is.

⁴⁸ L. András Róna-Tas, Turkic–Bulgarian–Hungarian Relations (VIth–XIth centuries). In: *Studia Turco–Hungarica*. V. Red. Gy. Káldy-Nagy. Budapest, 1981, 119–128.

⁴⁹ Dénes Sinor, Geschichtliche Hypothesen und Sprachwissenschaft in der ungarischen, finnisch-ugrischen und uralischen Urgeschichtsforschung. *Ural-Altäische Jahrbücher* 41 (1969) 273–281; László Gyula, A honfoglalókról (előadás a 2. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszuson, Szeged, 1972. augusztus 22–26.).